

Vem definierar religion? Från kyrkolagen 1686 till omskärelselagen 2001

Anders Jarlert, professor i kyrkohistoria

1686: Den gemensamma religionen definieras och kontrolleras

”Enigheten i religionen och den rätta gudstjänsten är den kraftigaste grundvalen till ett lovligt, samdräktigt och varaktigt regemente” – så stadgades i den första paragrafen i Regeringsformen 1634. I ett kungligt brev 1662 betecknades trosenheten som en fundamentallag och i Karl XI:s kungaförsäkran 1672 definierades denna enhet som uniformitet, alltså likformighet. Desto viktigare blev frågan om vem som skulle definiera den gemensamma religion som alla, till och med på samma sätt, skulle bekänna sig till.

I prästeståndets kyrkolagsförslag 1682 betonas skillnaden mellan ”kyrkoväsendet” och ”det världsliga regementet”, och det sägs uttryckligen att överheten inte har rätt att ”något stadga och förordna uti en rätt sann kristlig religion”. Det förslag som kallas ”ridderskapets projekt till kyrkoordning” 1685 gick i alldeles motsatt riktning. Ingenting fick träda ”Kungl. Maj:ts rätt och auktoritet” för när, och Eric Benzelius d. ä. tvangs konstatera att det nu inte längre var prästerna, utan ”politikerna” som tagit hand om saken.

Den 3 september 1686 fastställde kungen den nya kyrkolagen. Riksdagen ställdes inför fullbordat faktum. När biskopen i Viborg, Petrus Bång, yrkade att man skulle ”bedja om den nåden av Kongl. Maj:t” att få höra kyrkoordningen uppläsas, eftersom alla ännu inte hunnit se den, förklarade ärkebiskop Svebilius ”det vara mycket betänkeligt, sedan Kongl. Maj:t har henne approberat och underskrivit”.

I kyrkolagens 1 kap. 1 § stadgades

Uti vårt Konungarike och dess underliggande länder, skola alla bekänna sig, endast och allena, till den Kristeliga Lära och Tro, som är grundad uti Guds heliga ord, det gamla och nya Testamentets Profetiske och Apostoliske skrifter, och författad uti de tre huvud-symbolis: Apostolico, Nicæno och Athanasiano, jämväl uti den oförändrade Augsburgiska bekännelsen av år 1530, vedertagen i Uppsala Concilio 1593, samt uti hela, så kallade Libro Concordiæ förklarad.

I företalet till kyrkolagen angreps särskilt ”det Papistiska anhanget” eller ”Påviske påfunder och Ceremonier”, men redan i första kapitlets § 3 öppnades en dörr för undantag: ”Ingen fördriste sig, här i Riket, eller någon tillydande province, det som icke genom pacta någre visse orter sådant

är förbehållit, uppenbarligen att hava någon främmande Religions-övning eller den samma bevista ---". Och i § 4 gjordes undantag för "Främmande Potentaters sändebud, som äro av annan religion, antingen de sig längre eller kortare tid här uppehålla". Dem "efterlåte Wi fuller deras religions-övning uti sine hus, för sig och sine medföljande folk allena", men ingen annan skulle få gå dit.

Det mångkulturella svenska riket hölls inte samman av något enhetligt språk eller ens av en enhetlig civillag, däremot av troheten mot regenten och mot den gemensamma religionen. Genom det sätt på vilket kyrkolagen 1686 infördes, kan dessa båda lojaliteter sägas i hög grad sammanfalla. Samtidigt definieras där den sanna religionen inifrån, av sina egna bekännare. Andra religionsformer avvisas, med begränsade undantag, men ingensans sägs att de inte skulle vara religion. Så långt gick man inte 1686.

Eftersom religion, det vill här säga gudsdyrkan, var nödvändig, hyllade man också principen att även en hednisk gudsdyrkan var bättre än ingen alls, och det förekommer i litteraturen till och med angrepp på historiska personer som brände ner hednatempel. Hedningarna hade nämligen en naturlig gudskunskap, *notitia Dei naturalis*, som förvisso var otillräcklig och tog sig felaktiga uttryck, men den var bättre än gudsförnekelse och dömdes ingalunda ut som icke-religion. De kraftiga rester av förkristen folketro som ännu förekom, förbjöds och bestraffades, ofta brutalt, men definierades inte heller de ut som icke-religion.

Religionslagstiftningen under första hälften av 1700-talet fortsatte efter samma linje, men med ökad betoning av kontrollen genom konventikelplakatet 1726 och religionsstadgan 1735. Parallellt med den ökade kontrollen skärptes skyldigheten för prästerna att genom undervisning och förhör intensifiera pastoralvården i församlingarna. Men det är karakteristiskt för den svenska utvecklingen att man under den historiska period som av politiska skäl kallats Frihetstiden faktiskt skärpte religionslagstiftningen till en hårdare kontroll av människors religion än någonsin tidigare.

1781, 1783, 1809: Undantagen definieras och kontrolleras

Redan 1741 hade bekännare av engelska och reformerta kyrkorna fått rätt till fri religionsutövning och tillstånd att uppföra kyrkor i alla sjöstäder utom Karlskrona. Efter riksdagsbeslut 1779 förändrades situationen genom Gustav III:s toleransedikt 1781 och judereglementet 1782. Främmande trosbekännare fick frihet att flytta in i Sverige och tillsammans med sina hushåll hålla egna gudstjänster. Deras barn och barnbarn tillförsäkrades

”fullkomlig samvetsfrihet”. Däremot fick de inte tala ”förklenligt om vår trosbekännelse, gudstjänst och läroståndet”, utsprida sina ”legender” eller tvinga någon att delta i främmande religionsutövning. Infödda svenskar fick överhuvud taget inte delta i de så kallade främmande gudstjänsterna.

I 1809 års regeringsform infördes i § 16 den berömda formuleringen att ”Konungen bör ingens samvete tvinga eller tvinga låta, utan skydda var och en vid en fri utövning av sin Religion, så vitt han därigenom icke stör Samhällets lugn eller allmän förargelse åstadkommer”. Var och en skulle alltså hålla sig till sin religion – någon rätt att konvertera från den evangeliska läran var det inte fråga om, men inom den egna religionens gränser hindrades samvetsfriheten endast av sådant som störde samhällets lugn eller åstadkom allmän förargelse. Märkligt är att denna formulering infördes vid samma tid som Sverige geografiskt upphörde att vara religiöst mångkulturellt. Genom förlusten av Finland försvann ortodox gudstjänst och undervisning från riket – förutom vid Ryska legationen i Stockholm. Några år senare avträdde också den sista tyska besittningen, och efter några decennier hade de tyska församlingarna i Malmö, Norrköping och Karlskrona också försvunnit.

Till kontrollen av de religiösa undantagen från enhetskyrkan hörde de många bestämmelser som tagits in i det så kallade judereglementet eller tillkommit senare, till exempel att rabbiner fick inkallas endast med tillstånd från Kungl. Kommerskollegium. År 1838 efterträdde judereglementet av en förordning angående mosaiske trosbekännarens skyldigheter och rättigheter här i riket. Därmed började emancipationen på allvar. Samma år utkom också en särskild ordning för mosaiska trosbekännare ”i avseende på utövningen av deras religion m. m.”. Här slås det fast i § 4 att ingen ”värdslig eller andelig ämbetsmyndighet [må] lägga hinder i vägen för Mosaiska trosbekännare i utövningen av deras behörigen fastställda religions-ceremonier”, en bestämmelse som upphävdes först genom religionsfrihetslagen 1951. Om icke-religion sägs ingenting.

1827: Vilken är Sveriges religion?

Så formulerade den unge Peter Wieselgren sig 1827 i en skrift, som uppmärksammats framför allt för att han där framhåller att religionen definierats olika i Kyrkolagen 1686 och i Regeringsformen 1809. Men Wieselgrens lilla skrift innehåller så mycket mer. Han gör en grundläggande skillnad mellan vad han kallar symbolisk och biblisk religion. Själva distinktionen har han tagit upp från den swedenborgske prästen Johan Tybeck, som han innehållsligt vänder sig emot. Den symboliska religionen bygger enligt Wieselgren på symbola, alltså kännelseskriterier, och göm-

mer i sin populära form mycken vantro. ”Den Symboliska folktron” menar att ”ingen kan bli salig genom goda gärningar; därför äro de ej så nödiga” eller att ”den, som är döpt och tror sig bli salig, kommer visst i himmelen, allenast han ej vill göra sådane grova gärningar, som världslig överhet dömer till döden”. ”Biblisk” kristendom kombineras med levande tro, ”symbolisk” kristendom med en död tro. Att man på motsvarande sätt skulle kunna använda sig av Bibelns ord för att försvara och motivera en död tro, tycks däremot inte ha föresvävat Wieselgren.

I vårt sammanhang är den lilla skriften intressant därför att Wieselgren faktiskt ställer frågan vem som har rätt att definiera Sveriges religion. Hans svar blir att grundlag är överordnad speciallag, alltså även kyrkolagen. Det är alltså riksdagen som skall definiera Sveriges religion, märk väl den dåtida fyrståndsriksdagen som också var den svenska kyrkans representation. De religionsformer han angriper, inte minst den så kallade ”Symboliska folktron” definieras inte ut som icke-religion, utan angrips – helt i linje med det officiella betraktelsesättet – som felaktiga.

1860 och 1873: Registrerad religion blir accepterad religion

Genom dissenterlagarna 1860 och 1873 utvecklades toleransbestämmelserna från 1780-talet till en acceptans av så kallade främmande trossamfund, under förutsättning att de ansökte hos Konungen om att få ”förena sig i församling”, och uppgav sin ”trosbekännelse och församlingsordning”. De skulle föra kyrkoböcker och utfärda betyg ”på sätt, som för Svenska kyrkans prästerskap är stadgat”. Det blev också möjligt att konvertera, det vill säga att ”från Svenska kyrkan övergå till främmande religionssamfund” genom anmälan hos kyrkoherden i hemförsamlingen. Det är i detta sammanhang som man för första gången i lagtext talar om Svenska kyrkan i bestämd form, till skillnad från andra trossamfund inom landet. Att vara svensk och att vara svenskkyrklig var inte längre synonyma begrepp.

Vi vet att det fanns åtskilliga undantag. Metodister och anglikaner registrerade sig, men endast en enda baptistförsamling – övriga baptister förblev till 1951 medlemmar av Svenska kyrkan, och var således i lagens mening lutheraner. Däremot gick det inte att utträda ur Svenska kyrkan för att sedan inte inträda i något annat religionssamfund. Det mest berömda exemplet på försök att kringgå denna bestämmelse är Hjalmar Branting, som anmälde sitt utträde ur Svenska kyrkan och uppgav att han ämnade inträda i Metodist-episkopalkyrkan, men sedan aldrig gjorde det. När han 1917 skulle ta plats i regeringen, fick han återinträda.

Principen att registrerad religion är accepterad religion kunde synas ha skjutits i bakgrunden genom Religionsfrihetslagen 1951, men den har fått ny aktualitet genom Lagen om trossamfund 1999. Där definieras trossamfund som ”en gemenskap för religiös verksamhet, i vilken det ingår att anordna gudstjänst”. Religionsfrihetslagen hade i mer frikyrklig anda talat om ”sammanslutning för religiös verksamhet, vari ingår att anordna gudstjänst”. Frågan blir då vad som egentligen kan kallas gudstjänst? Vem definierar det? Scientologin är numera accepterad som religion. Anordnar scientologerna vad en liturgisk expert skulle kalla gudstjänst? I åtskilliga religioner förekommer gudstjänst, men den gemensamma gudstjänsten är ofta inte huvudsaken.

Efter de fyra första, mycket kortfattade paragraferna övergår lagen till att tala om registrerat trossamfund. Därmed avses ”1. Svenska kyrkan, och 2. trossamfund som har registrerats enligt denna lag”. De följande, ganska utförliga tretton paragraferna handlar uteslutande om *registrerade* trossamfund. De trossamfund som av olika skäl inte vill registrera sig blir däremot i praktiken inte – i varje fall inte fullt ut – trossamfund i statens ögon.

1951: Frihet till och från religion garanteras

Den frihet till och från religion som infördes genom Religionsfrihetslagen 1951 innebar inte att kontrollen av trossamfund försvann. Den bara luckrades upp. Klosterförbudet avskaffades visserligen 1951, men ända till 1977 krävdes Kungl. Maj:ts tillstånd för inrättande av kontemplativa kloster.

Någon definition av religion gjordes däremot inte. Avgörande blev alltså orden från Regeringsformen 1809 att religionsutövningen inte fick störa samhällets lugn eller åstadkomma allmän förargelse. Definitioner av ”religion” gjordes istället senare indirekt och helt pragmatiskt av de lokala skattemyndigheterna som till exempel länge definierade ut scientologerna som icke-religion.

Att ”allmän förargelse” inte är en helt inaktuell formulering, visar sig idag på våra kyrkogårdar, när kollisioner uppstår mellan olika gravrättsinnehavare eller mellan en gravrättsinnehavare och kyrkogårdsförvaltningen. I många fall ligger religiösa traditioner under. Det kan handla om utseendet på gravvården, inklusive inskriptionernas utformning och innehåll, om tillstånd att täcka graven med stenhällar fast den är belägen inom ett gräsområde, om gravens tillfälliga utsmyckande eller om att hålla måltider på de anhörigas gravar.

1999: definition och kontroll av trossamfund, särskilt av Svenska kyrkan

År 1999 definierade riksdagen inte längre Sveriges religion, däremot Svenska kyrkans religion. Genom en särskild lag om Svenska kyrkan föreskrevs att Svenska kyrkan är "ett evangeliskt-lutherskt trossamfund som framträder som församlingar och stift". I § 2 sägs att Svenska kyrkan är "en öppen folkkyrka, som i samverkan mellan en demokratisk organisation och kyrkans ämbete bedriver en rikstäckande verksamhet". I § 4 fastställs att församlingen "omfattar de personer som tillhör Svenska kyrkan och är bosatta inom församlingens område", vilket i praktiken innebär att till vilken församling en medlem av Svenska kyrkan hör, det bestäms alltså av Lokala skattemyndigheten i bostadskommunen.

Det som på Gustav III:s tid gällde för undantagen från den evangeliska läran – alltså definition och kontroll – gäller nu i särskild utsträckning för Svenska kyrkan. Hur kontrollen i praktiken skall utövas och vad den skulle kunna leda till för sanktioner är det ingen som vet. Den "rikstäckande" verksamheten förändras varje år genom att ett ganska stort antal församlingar slås samman, och avstånden mellan de rum där det firas söndaglig gudstjänst ökar därigenom i vissa trakter successivt. Liksom 1800-talets dissenterlagstiftning idag framstår som övergångsbestämmelser, kommer lagen om Svenska kyrkan i en kanske inte avlägsen framtid anses vara en typisk interimreglering.

2001: försök att definiera ut icke-religion

Debatten om omskärelselagen i riksdagen 2001 har en parallell i de tidigare diskussionerna om rituell slakt. Den debatt som ger den fylligaste bakgrunden, fördes 1927. I Första kammaren uppträdde högermannen Adolf Dahl med det häpnadsväckande påståendet att i "våra förfäders" ritualföreställningar ingick "liksom i den judiska ritualen, även människooffer". Ville judarna inte "underkasta sig att efterleva de bestämmelser, som påkallas av vårt lands och vår tids rättsuppfattning och rättsliga krav, få de väl söka någon annan utväg. En stat, där man kanske kan upprätthålla Mose lag i detta avseende, torde vara den nya judestaten i Palestina". I hans anförande instämde nio ledamöter: den frisinnade Kerstin Hesselgren och flera socialdemokrater, bl. a. kyrkoherden Karl Sandegård.

I Andra kammaren läste Helmer Molander upp en resolution från Livsmedelsarbetareförbundets avd. 63 i Stockholm, som enhälligt ville förbjuda ritualslaktningen. Molander slutade sitt anförande med den hälsning slakterarbetarna bett honom framföra till riksdagen: "skall schäktningen

över huvud försiggå, då böra judarna bege sig hem till Palestina och schäkta”.

Formuleringen om samvetsfrihetens begränsning när den väcker ”allmän förargelse” (1809) användes i Första kammaren av herr Bismarck, som menade sig kunna konstatera att ”det kan väl icke bestridas, att schäktingen under många år har väckt allmän förargelse.” Också Arthur Engberg argumenterade utifrån allmän förargelse, men definierade inte ”religion”.

Justitieministern Johan Thyréén avfärdade i Andra kammaren invändningarna med ett nästan profetiskt anförande: ”Man talar så mycket om tolerans och kultur och annat sådant, men när man så står inför det fallet att ha att göra med människor, som ha en åskådning, som ligger ganska fjärran från vår egen, människor, som ha en religiös och för dem tvingande åskådning, som de tro på, betraktar man denna åskådning utan vidare som en ren vidskepelse, som icke är värd den allra minsta hänsyn från lagstiftarens sida. Då skulle jag däremot vilja säga, att den rätta toleransen prövas icke på sådana fall där det, som man skall tolerera, är något, som man själv tror på, utan toleransen prövas på sådana fall där det, som man skall tolerera, är vidskepelse i ens egna ögon.”

Sedan 1920-talet har religionsdialogen gjort stora framsteg, och såväl i religionsdialogen som i den ekumeniska, inomkristna dialogen, är det numera självklart att varje konfessions eller religions företrädare har rätt att definiera sig själv. Respekten för den andre kräver en sådan utgångspunkt för samtalet. Var och en har rätt att kräva respekt för sin uppfattning och slippa att fördenskull bli utdefinierad av andra. I riksdagsdebatten om omskärelselagen den 1 juni 2001 gjordes dock skarpa principdefinitioner av religion så att säga helt utifrån. En motsättning mellan FN:s barnkonvention och regeringsformens princip om religionsfrihet konstruerades fram utifrån en tolkning av barnkonventionen som aldrig gjorts av dem som antog den.

Miljöpartisten Kim Andreasson menade i riksdagsdebatten att ”huvudfrågan borde egentligen vara om omskärelse av pojkar över huvud taget ska förekomma. --- Ska vi ha en total anpassning efter religioner och sedvänjor” frågade hon sig. I hennes anförande ställdes barnens integritet medvetet mot vad hon kallar ”de vuxnas religionsfrihet”, och hon hoppades att nästa steg skulle bli en åldersgräns. Överhuvud taget genomsyrades debatten från flera håll av uppfattningen att religion är något man tar ställning till först som vuxen.

Även Leif Carlsson, den moderate riksdagsman som tydligast försvara-

de religionsfriheten, konstaterade att ”i Sverige har det [bruket] aldrig varit en del av vare sig kultur eller religion”. Här är det väl närmast det gamla undantagsperspektivet som slår igenom: i Sverige ingår inte invandrarna, inte ens om de kom på 1780-talet och har blivit kvar sedan dess.

Men sedan kom vänsterpartisten Ulla Hoffmann: ”Under religionsfrihetens täckmantel kräver de att få fortsätta dessa övergrepp på nyfödda eller små pojkar. --- jag har svårt att föreställa mig att det första två män gör för att känna igen varandra är att dra ned byxorna. ---” Nej, men så gjorde man under pogromerna i Ryssland under slutet av 1800-talet, och riksdagsledamoten Hoffmann kanske borde satt sig något in i förintelsehistorien innan hon började snubbla in och ut på fält som det är svårt att kalla annat än antisemitiska. Sedan kom deklarationen: ”Men omskärelse av pojkar handlar inte om religion”, för säkerhets skull skärpt i en senare replik: ”Jag anser inte att omskärelse av pojkar handlar om religion. --- Jag vill bara citera Ulf Carlsson, överläkare från Kalmar. Han säger: Förbundet med Gud är andligt och sitter inte i förhuden.” Därmed är religionen definierad från talarstolen i Sveriges riksdag, understödd av en överläkare från Kalmar, som vet att religion är något andligt som inte tar sig sådana kroppsliga uttryck! Man kan inte annat än instämna med socialdemokraten Pär-Axel Sahlberg som replikerade: ”Jag är mycket imponerad av Ulla Hoffmanns teologiska kunskaper, när hon nu går in i en debatt som förts under kanske 4000 år och avgör hur den ska hanteras.”

Om riksdagen inte skall ägna sig åt att definiera religion, vad skall den då göra? Riksdagen kan förbjuda det som den inte vill skall vara tillåtet. Det finns religionsyttringar som samhället inte accepterar. Vi kan inte överlägset påstå att månggiftet inte skulle ha någon religiös betydelse för de isoletrade mormongrupper i U.S.A. som alltjämt praktiserar sådant. Men vi kan förbjuda det. Efter den nu påbörjade försöksperiodens slut kan också riksdagen, om majoriteten så önskar, förbjuda omskärelse av pojkar. Men då skall man ha klart för sig att man därmed i praktiken också förbjuder judendomen som religion och kultur, och just i sin förbudspolitik går längre än nationalsocialisterna, som sökte nå sina mål med avsevärt brutalare medel. Att säga att man vill förbjuda en religion, vore att spela med öppna kort. Att däremot påstå att omskärelse inte är religion är ett kompetensmässigt övertramp, en kränkning av religionsfriheten, och ett uttryck för en västerländsk besserwissermentalitet som borde vara övervunnen, åtminstone i Sveriges riksdag.

I Sverige har vi ingen eller ringa erfarenhet av en statsmakt som definierar religion utan att själv bekänna sig till någon religion. Sådana definitioner har förut uppträtt i statliga regleringar av bidrag till trossamfund, i frågan

om vigselrätt i trossamfund, och i skatteärenden. Nu är tiden tydlig mogen för en större framstöt. Men då görs den utifrån västerländska, individualistiska och spiritualiserande kriterier, som automatiskt tycks bli avgörande, inte minst därför att en överläkare från Kalmar hävdat det. I andra sammanhang skulle en sådan attityd utan tvekan kallas kulturimperialism. Att en individ – alltså även ett barn – kan befinna sig innanför eller utanför gemenskapens ramar, beroende på om han eller hon blivit delaktig av olika synliga eller osynliga tecken på religiös och social identitet som religionen ger, föresvävar inte flera av debattörerna. Inte heller att ett förbud fram till 18-årsgränsen skulle kunna innebära en direkt religiös diskriminering av vissa barn. Det är hög tid för företrädarna för vissa riksdagspartier att börja lära sig att med full respekt för religionsfriheten hantera mötet med religioner eller konfessioner som tar sig också ”österländska”, kollektiva eller till och med kroppsliga uttryck.

Här är det dags att till sist aktualisera en term som Inger Hammar lanserat bland historiker: religionsblindhet. Det är uppenbarligen så att det i Sverige finns såväl riksdagsledamöter som så kallade experter bland läkarkåren som antingen är blinda för religionens förbindelse med och betydelse för social och kulturell gemenskap och identitet, eller är så enögda att endast den förändligade form av religion som de själva bekänner sig till – eller kanske snarare har tagit avstånd ifrån – blir acceptabel. Vad skall härnäst definieras ut som icke-religion? Kanske barndopet?

Överlägset grandios är den svenska samvetsfrihetens Magna charta – trots sina olika tolkningar – i 1809 års Regeringsform: ”Konungen bör ingens samvete tvinga eller tvinga låta, utan skydda var och en vid en fri utövning av sin Religion, så vitt han därigenom icke störer Samhällets lugn eller allmän förargelse åstadkommer”, eller som i 1951 års Religionsfrihetslag: ”Envar äger rätt att fritt utöva sin religion, såvitt han icke därigenom stör samhällets lugn eller åstadkommer allmän förargelse”.

Det torde vara mycket svårt att påstå att omskärelse av pojkar stör samhällets lugn eller åstadkommer allmän förargelse i det svenska samhället. Att det förekommit enstaka missgrepp skapar ingen allmän förargelse mot ett bruk som tolererats sedan 1780-talet. Däremot avslöjar den begränsade förargelse som framträtt hos vissa politiker och experter hur svårt det blir att definiera religion när man inte längre har någon kunskap om religion. Det är en händelse som ser ut som en tanke, att sedan religionsfrihetslagen 1998 upphävdes, har samhällets utrymme för aktiv religionsutövning uppenbarligen krympt. År 2001 är det inte längre någon påtvingad enhet i religionen, utan snarare frånvaron av kunskap om och praktisk utövning av religion i det svenska samhället som inskränker och ifrågasätter friheten att utöva religion.